

Ресент О. П. *

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна. kraznavstvo@ukr.net

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Аналізується еволюція українського національного руху на початку ХХ ст. та політика державної влади Російської імперії з цього питання. Зокрема наголошено на неоднозначності становища українців у поліетнічній державі. Показано несприятливу державну політику щодо українського руху напередодні Першої світової війни, що і так загострила всі суспільні суперечності і насамперед національне питання. Проаналізовано стан розвитку українського руху в процесі формування та консолідації модерної нації станом на початок ХХ ст.

Ключові слова: національний рух, «українське питання», модерна нація, національна політика.

Аннотация. Анализируется эволюция украинского национального движения к началу ХХ в. и политика государственной власти Российской империи по этому вопросу. В частности, отмечена неоднозначность положения украинцев в полиэтническом государстве. Показана неблагоприятная государственная политика в отношении к украинскому движению, в канун Первой мировой войны, которая и так заострила все противоречия в обществе и особенно национальный вопрос. Проанализировано состояние развития украинского движения в процессе формирования и консолидации современной нации состоянием на начало ХХ ст.

Ключевые слова: национальное движение, «украинский вопрос», современная нация, национальная политика.

Abstract The article is dealing with evolution of the Ukrainian national movement at the beginning of the XX-th century and policy of state authorities of Russian Empire on the issue. In particular, it is emphasized the ambiguity of the situation of Ukrainians in the multiethnic state, unfavourable state policy of Russian government in respect of Ukrainian national movement on the eve of the I World war which led to aggravation of all antagonisms of society, including those in national field. It is analyzed the state of Ukrainian movement in the process of forming and consolidation of modern nation at the beginning of the XX-th century. Author makes conclusions that despite the fact that the process of forming and consolidation of Ukrainian nation was far from completion it had done substantial advance in its development. It was state imperial power of Russian tsarism aimed at prohibition of cultural and educational needs of Ukrainians that favoured mobilization of partisans of Ukrainian national tendencies. Ukrainian movement reflected historical background of Ukrainians, their ethnic genesis, favoured forming of Ukrainian modern nation and its intentions for free will, independence and own statehood.

Keywords: national movement, «Ukrainian question», modern nation, national policy.

Постановка проблеми. Міжнародний статус, ідеологічне й організаційне оформлення, реальні засоби розв'язання саме в епоху імперіалізму, коли російський царизм, прикриваючись дипломатичною риторикою, у черговий раз приміряв на себе лати захисника всіх слов'янських народів, «українське питання» стало «яблуком чвар» насамперед через економічний потенціал і географічне місцезнаходження, що викликало величезний інтерес з боку сторін воєнного конфлікту. Лише українців ніхто не запитував про їх небажання і мрії щодо майбутнього нації...

* Reynt O. P., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. kraznavstvo@ukr.net

POLICY OF STATE AUTHORITIES OF RUSSIAN EMPIRE ON "UKRAINIAN QUESTION" ON THE EVE OF THE I WORLD WAR

Мобілізацію прибічників українства внесла сама державна імперська влада своїми заборонами, спрямованими на національні культурні і просвітницькі заходи. Саме така політика сприяла розвитку національної ідеї, що базувалася на власній історії, невіддільній від етногенези українського народу, формуванню української модерної нації та національно-визвольних змагань українців за волю, незалежність і власну державу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проголошення України суверенною державою відкрило можливості для науковців-гуманітаріїв показати без пресу цензури та ідеологічного диктату політику російської держави щодо українського національного питання. Ознайомившись із працями зарубіжних фахівців П. Магочія, Е. Смідта, Р. Шпорлюка, О. Прицака та інші, українські вчені Л. Мельник, О. Скакун, Н. Шип, О. Лисенко — зробили вагомий внесок у розробку цієї тематики. Своєрідним «пробним каменем» стала колективна монографія «Нариси з історії українського національного руху» (К., 1994), підготовлена в Інституті історії України НАНУ, що розглянула низку важливих аспектів національного руху.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я. Грицака, О. Голобуцького, В. Кулика, С. Телешука та ін. Різні за жанровими ознаками, стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і не беззаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних.

Підсумком багаторічних зусиль стала колективна праця Інституту історії України НАНУ під редакцією В. Г. Сарбея «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX)».

Мета статті — показати несприятливу державну політику у ставленні до українського руху, що ґрунтувалася на забороні національно-культурних і просвітницьких заходів і звершень напередодні I світової війни, що і так загострила всі суперечності в суспільстві, зокрема і національне питання.

Основні результати дослідження. Попри очевидні досягнення українського національного руху в XIX ст. процес формування та консолідації модерної нації станом на початок XX ст. був далеким від завершення. Навіть під час революції 1905—1907 рр., а згодом і в період суспільно-політичного пожвавлення 1912—1914 рр. «українське питання» в українських губерніях Російської імперії усе ще не стало домінувати і часто лише принагідно використовувалося учасниками політичного процесу. Так само і в очах влади — центральної та місцевої — воно посідало далеко не чільне місце в ієрархії загроз, поступаючись нагальним соціальним проблемам, а серед національних питань — єврейському.

Однак у перші два десятиліття XX ст. український рух у Російській імперії все ж таки зробив величезний стрибок у своєму розвитку. При цьому вагому лепту в мобілізацію прибічників українства внесла власне державна влада своїм заборонним спрямованості реагуванням на національні культурові і просвітницькі заходи та події.

Показовим прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малороською етнічною базою, яка водночас відігравала роль одного з підмурків офіційної доктрини про «триєдиний російський народ», подекуди були навіть найвищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернаторам про «інородницькі товариства» за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію «інородницьких», зокрема й «українських», національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що «мають на меті об'єднання інородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу «громадському спокою та безпеці». Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того

підстав до закриття встановленим порядком уже зареєстрованих «іногородницьких товариств» [1, с. 668].

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії — офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай — малоросів) і їхньої національної самобутності, — було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, «своєї людини» в імперському націоналістичному дискурсі початку XX ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ «триєдиний») націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Відомо, що П. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема «Київського клубу російських націоналістів») і був добре обізнаний з їхніми поглядами щодо «українського питання». А проте саме він підписав циркуляр, який уперше у державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про «триєдиний російський народ», «вилучивши» з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії.

В історіографії існує думка, що віднесення українців у циркулярі від 20 січня 1910 р. до «іногородців» стало «бюрократичною помилкою», яку згодом доволі швидко було виправлено рішучими заявами того ж таки П. Столипіна на користь доктрини про «триєдиний російський народ» [2, с. 522]. Якщо прийняти на віру коректність передачі професором Т. Локотем його розмови навесні 1910 р. зі П. Столипіним із приводу циркуляру, то й сам міністр внутрішніх справ визнавав наявність помилки, зокрема, зазначивши: «Да, это была несомненная ошибка! Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр! Во всяком случае, его употребляют по отношению к малороссам не следовало!» [3]. Протестуючи навесні 1910 р. в рапорті Сенатові проти допущеної 1 березня того ж року реєстрації в Москві товариства «Украинская хата», П. Столипін спеціально наголошував, що виходить у своїй аргументації з тієї засади, що три головні гілки східного слов'янства за походженням та мовою «не могут не составлять одного целого» [4, с. 218—219].

І все ж, як видається, не варто списувати тимчасове зарахування українців до «іногородців» лише на рахунок «бюрократичної помилки». Вочевидь, вона мала місце, але викликана була не так простим «недоглядом», як сепаруванням у свідомості багатьох представників бюрократії (до найвищої включно) «українців» від малороського етнічного ґрунту. «Малороси» в уявленнях бюрократії не переставали бути багатомільйонною гілкою «триєдиного» російського народу, а от «українці», про яких раптом стали так багато говорити й писати з подачі їхніх ідейних супротивників із середовища малоросів, — переважно не ототожнювалися з цим самим багатомільйонним етнічним субстратом і сприймалися такими собі «прибульцями нізвідки», «диваками», котрі, проте, становили не до кінця усвідомлену загрозу для імперії. Тому бюрократичне середовище і могло «дозволити» собі зарахувати «українців» до «іногородців», не здаючи собі звіту, що тим самим, хай і опосередковано, ставить під підозру всіх малоросів незалежно від ідентичності (чи ієрархії ідентичностей), що її вони сповідували.

Не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської («общерусской») складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчували «дискомфорт» від ключового формулювання століпінського циркуляру і зробили все можливе, аби звернути увагу уряду на «подвійне дно» в можливому потрактуванні цього документа державної ваги. Оскільки циркуляр фактично виключав малоросів під назвою українців зі складу панівного народу, це могло призвести в перспективі до погіршення не лише їхнього «статусу» в державі, й до позбавлення багатьох практичних переваг і можливо-

стей, що їх надавала належність до «народу-творця» Російської імперії. З цього погляду опоненти українського руху з середовища малоросів, для кого можливе визнання з боку влади за українцями статусу окремого народу було не цінністю, а злом, керуючись утилітарною логікою, виступали в ролі захисників соціального, культурного (в межах імперської російської культури) та правового повноправ'я не лише для себе, а й для всього сукупного загалу малоросів імперії незалежно від того, яку ідентичність чи ієрархію ідентичностей хто з них сповідував (зокрема й для тих, хто вже мав модерну українську національну свідомість).

У своїй обережній, проте наполегливій аргументації неприпустимості вжитих у циркулярі формулювань малороси з російського націоналістичного табору особливу увагу звертали на начебто суто політичний, позбавлений етнічного коріння характер українського руху: «К сожалению, циркуляр объединяет в понятии «инородческих» и все украинские общества, т. е. организации украинской партии. Эти общества, несомненно, — антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь инородческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее инородческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, «распропагандированных «инородствующими» русскими же агитаторами»» [5, с. 276—277].

У ХХ ст., як і в попередньому, під час видання Валуєвського циркуляру та Емського указу, урядові антиукраїнські розпорядження з'являлися внаслідок тісної співної, у тандемі, роботи центральної влади та ідейних опонентів українського руху з числа місцевих діячів-малоросів. При цьому варто відзначити, що роль «ведучого» у цій зв'язці, справжнього інспілятора урядових рішень та охоронця «руськості» населених малоросами губерній імперії належала завжди останнім. Як свого часу анонімні «благонамеренные малороссы», а також М. Юзефович, професор С. Гогоцький та інші інспірували появу Валуєвського циркуляру та Емського указу, так на початку ХХ ст. у період між революціями 1905–1907 та 1917 рр. у цій ролі виступили А. Савенко, С. Щоголев, професор Т. Флоринський, А. Стороженко, В. Шульгін та інші малороси — учасники російського націоналістичного руху.

Так, безпосереднім приводом до видання Столипінського циркуляру послужила складена С. Щоголевым не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів» наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах» [6, с. 58—59]. Звертає на себе увагу порядок розташування у записці товариств — спочатку польські й лише потім — малоруські. Він міг бути даниною історичній пам'яті ХІХ ст., коли в Південно-Західному краї імперії «польське питання», поза сумнівом, було ключовим та найгострішим серед національних, а українське — перебувало десь на його периферії. Але також не менш очевидний і інший мотив такого розташування: спочатку наголосити на суто «інородницьких» товариствах — польських, а потім уже на українських («малорусских»), які потребують зовсім іншого до себе ставлення з боку влади як організації не «інородницькі» за своєю суттю, а такі, що «інородествують».

Зазначимо, що попри зростання з наближенням І світової війни актуальності «українського питання» в імперії (зокрема, у діях влади та суспільному дискурсі) столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі «білою гавою») початку ХХ ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, майже нанівець звівши саму цю можливість, й призвів у по-

рядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих до закриття частини з них. Одним із найдошкульніших для українського руху безпосереднім наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової київської «Просвіти» [7].

Переважна ж більшість не таких уже й численних циркулярних розпоряджень початку ХХ ст., виданих по лінії різних департаментів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих проти українського руху, не передбачала прямого застосування репресивного інструментарію, а скеровувала відповідні служби політичного розшуку на системний збір та аналіз первинного матеріалу, дотичного до різних проявів українського руху, діяльності його провідників та активних учасників. Характерно, що система ухвалення такого роду циркулярних рішень нагадувала своєрідну гру в пінг-понг між МВС і занепокоєною стрімким розвитком українського руху громадськістю з російських націоналістичних кіл із виразним малоруським обличчям, що і розпочинала, власне, «партію». МВС же мало реагувати, часто без великого на те бажання, на ті з публічних звернень, адресованих до уряду та міністра внутрішніх справ, котрі набували настільки широкого розголосу завдяки пресі, що їх уже не можна було ігнорувати. Майже завжди МВС наздоганяло події, не встигаючи за розвитком українського руху, а не діяло на випередження.

У період від 1911 р. і до початку Першої світової війни по лінії МВС було видано три циркуляри щодо «українсько-мазепинського руху», і всі вони стали відповіддю на «громадську ініціативу» російських націоналістичних кіл в українських губерніях й імперії [8—10]. Зазначимо, що всі ці документи мали однакову структуру і значною мірою повторювали один одного. Розпочиналися вони з наведення повного тексту або витягу з резолюції зібрання стурбованої розвитком українського руху та невжиттям адекватних заходів із боку державної влади організації, а закінчувалися вимогою до начальників губернських жандармських управлінь подати відомості щодо того, «насколько соответствуют истине приведенные опасения национальных кругов о развитии мазепинского движения». Далі начальники ГЖУ спускали циркулярну вимогу подати звіт та налагодити постійне спостереження за українськими організаціями на нижчий рівень — своїм помічникам у містах і повітах.

Першим зі згаданих циркулярів було розпорядження департаменту поліції МВС від 8 грудня 1911 р., що стало реакцією на резолюцію загальних зборів «Київського клубу російських націоналістів» за результатами двох його засідань (17 і 24 листопада), на яких слухалися доповіді А. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Резолюція ККРН, в якій йшлося про те, що «мазепинський рух» є «найгіршим і найнебезпечнішим» з усіх рухів, спрямованих проти «єдності та цілісності» Російської імперії, оскільки намагається зруйнувати саму основу і «велич Росії — єдність російського народу», надіслана 25 листопада телеграмою членам уряду та у провідні консервативні органи столичної (петербурзької та московської) преси, спричинилася до виходу циркуляру від 8 грудня 1911 р.

Два наступні циркуляри було видано в найбільш насиченому на «українські приводи» 1914 р. Спочатку, 18 січня, у відповідь на телеграму, надіслану 10 січня міністрові внутрішніх справ загальними зборами ККРН, в якій серед іншого прямо вказувалося на професора М. Грушевського як на керівника «мазепинців», а на навчальне відомство — як на один з їх «розсадників», департамент поліції видав циркуляр начальникам губернських жандармських управлінь з вимогою «перевірити наведені у телеграмі факти». Згодом, 26 березня 1914 р., департамент поліції МВС уже звичним чином циркулярно відреагував на надіслану 9 березня міністру внутрішніх справ загальними зборами Київського відділення «Всеросійського національного союзу» резолюцію, ухвалену після присвяченої «мазепинській небезпеці» доповіді А. Стороженка. Заявники били на сполох, що загроза

«мазепинського руху», політична мета якого — «відторгнути від Росії найбільш багату її область», «майже зовсім не усвідомлюється і не вживаються жодні заходи для припинення шкідливої діяльності мазепинських організацій».

Аналіз поданих начальниками губернських жандармських управлінь відповідей на сформульовані у циркулярах вимоги департаменту поліції МВС свідчить про відчутне підвищення за період 1911—1914 рр. ступеня розуміння керівниками ГЖУ сутності та логіки розвитку українського руху і тих явних і прихованих «загроз», які він міг становити для майбутнього імперії. Якщо у звітах начальників ГЖУ 1911 р. не бракувало відвертого дилетантизму у ставленні до українського руху (наприклад, начальник Полтавського ГЖУ в офіційному документі переконував, що «в пределах Полтавской губернии «украино-мазепинского» движения вовсе не существует, конечно, если не признать, что г. Савенко сепаративные стремления Украинской социал-демократической рабочей партии просто не называет новым именем»), то у звітах від 1914 р. загалом бачимо значно глибшу аналітику (так, начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, подавши розгорнуту картину українського руху в його легальних і нелегальних формах, особливу увагу звернув на наявність уже сформованих на малоруському етнічному ґрунті двох суспільних антагоністичних таборів: «Продолжительное отсутствие нажима на украинское движение в пределах легальных возможностей со стороны администрации довело до того, что общество не только разделилось на два враждебных лагеря, но ныне вступило в открытую и опасную для государства борьбу») [11—12].

Постійна присутність «українського питання» в політичному та громадському дискурсі першої половини 1914 р. (резолуції російських націоналістичних організацій і здійснений навколо них у пресі галас, фактично заборонений сторічний ювілей Т. Шевченка, запеклі дебати в Державній думі) не тільки піднесли його в розряд найактуальніших серед найгостріших питань порядку денного Російської імперії й змусили її каральний апарат поставитися до нього з усією серйозністю. Уже сам термін «український» напередодні I світової війни викликав підозри у «сепаратизмі», можливий «державній зраді» та слугував достатньою підставою для тотальної прискіпливої уваги з боку жандармських управлінь. Пильність останніх інколи набувала гротескних форм, що, втім, краще характеризує загальну наелектризовану атмосферу того часу. Яскравий приклад — ретельна перевірка, влаштована в липні—серпні 1914 р. Київським ГЖУ на підставі «приводу» — заводського преїскуранта, на якому було надруковано цілком, здавалося б, невинну назву — «Украинский машиностроительный и чугуно-литейный завод «Труд» в Умани». Очільник київських жандармів полковник Шредель, отримавши примірник преїскуранта, негайно особисто звернувся до свого помічника в Уманському повіті з вимогою невідкладно встановити особу власника підприємства та перевірити його політичну благонадійність, а також «выяснить, чем вызвано тенденциозное название завода «Украинский»». Із розгорнутої відповіді помічника від 18 серпня 1914 р. дізнаємося, що власником заводу був єврей М. Пінес, назву його свого часу дозволило Київське губернське правління та що «с украинским движением завод ничего общего не имеет» [12].

У роки I світової війни департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити ретельний нагляд за проявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій у другій половині 1916 р. великій за обсягом та ґрунтовній «Записке об украинском движении за 1914—1916 годы» [13, с. 105—174], яка і до сьогодні зберігає актуальність як важливе інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період. Як засвідчує «Записка», у своїх підходах до оцінки українського руху департамент поліції МВС цілком став на ґрунт розуміння зага-

льної логіки розвитку національних рухів, зосередивши увагу не тільки на вже фактично існуючих для імперії загрозах від нього, але також і на всіх можливих у майбутньому потенційних: «Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, — той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы» [13, с. 175].

Висновки. Перша світова війна не лише призвела до поразки та розпаду Російської імперії як держави, але й засвідчила повне банкрутство її національної політики. Це особливо очевидним є на українському напрямі. Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у війні було захоплення населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно декларувалася під гаслом «Да не будет больше подъяремной Руси!» вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии» [14, с. 1; 15, с. 12]. Стратегічні плани Російської імперії у війні, спрямовані на захоплення названих земель Австро-Угорської монархії, не в останню чергу були продиктовані наміром знищити «закордонну базу українсько-мазепинського руху» з тим, щоб далі радикально покінчити з ним уже у самій імперії. Але російська влада значно переоцінила власні сили та можливості. Водночас вона, за спортивною термінологією, здійснила фальстарт у спробі радикально та швидко вирішити «українське питання», цілком виявивши свої плани та продемонструвавши всю брутальну непривабність обраного для їх реалізації інструментарію.

Помилково відчувши можливість «близької смерті» українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада, відкинувши обережність, виваженість і поступовість, заходила в репресивний спосіб ставити «фінальну крапку» в його історії. Досягнуті нею у цьому напрямі в перші місяці війни тактичні перемоги дуже скоро виявилися пірровими: параліч легальних форм українського руху, у значній своїй частині лояльного на той момент до імперії, не призвів до його зникнення, натомість сприяючи активізації нелегальних форм; превентивні арешти та заслання найавторитетніших провідників-символів українського руху, таких як професор М. Грушевський і митрополит Андрей Шептицький, так само, як і відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, а також завдавали політиці російської влади відчутних «іміджевих» втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме I світова війна у сукупності всіх її внутрішніх і зовнішніх чинників стала потужним фактором модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української нації, що швидко поставала на ґрунті донедавна ще «сонного» багатомільйонного, переважно селянського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Столыпин П. А. Переписка / П. А. Столыпин. — М.: Росспэн, 2004. — 704 с.
2. Слокум Дж. У. Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи // Российская империя в зарубежной историографии: Работы после-

- дних лет: Антология / Коллектив авторов; сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. — М.: Новое издательство, 2005. — 696 с. — С. 502—535.
3. Новое время. — 1911. — № 12 839. — 8 декабря.
4. Чикаленко С. Х. Щоденник (1907–1917) / С. Х. Чикаленко. — Львів: Червона калина, 1931. — 496 с.
5. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. — Киев: Типография Товарищества печатного дела и торговли И. Н. Кушнерева и КО в Москве, Киевское отделение, 1912. — 588 с.
6. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 55—65.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 28—28 зв., 29, 31, 33.
8. ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 1319, арк. 40.
9. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 27, арк. 4—4 зв.
10. ЦДІАК України, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
11. ЦДІАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 1147, арк. 81—82 зв.
12. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 50—51 зв., 109—111 зв.
13. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации / ред. Смолин М. Б. — М.: Имперская традиция, 2004. — 560 с. — С. 105—174.
14. Русский народный совет. VI // Прикарпатская Русь. — 1915. — 22 мая.
15. Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915 / І. Петрович. — Львів: Політична бібліотека, 1915. — 119 с.

REFERENCES

1. Stolypin, P. A. (2004). *Correspondence*. Moscow: Rosspen (in Rus.).
2. Slokum, J. U. (2005). Who and when was «inorodets»? Evolution of category «foreign» in Russian Empire. In P. Vert, P. S. Kabytov & A. I. Miller (Eds.), *Russian Empire in foreign historiography: Works of the latest years: Anthology* (pp. 502—535). Moscow: Novoe izdatel'stvo (in Rus.).
3. *Novoe vremia* (New Time). — 1911. — № 12 839. — December 8.
4. Chikalenko, E. X. (1931). *Diary (1907—1917)*. Lviv: Chervona Kalyna (in Ukr.).
5. Shchegolev, S. N. (1912). *Ukrainian movement as modern stage of Southern Russian separatism*. Kyiv: Typography of Association of printing business and trade of I. N. Kushneriova & Co in Moscow, Kyiv department (in Rus.).
6. Liubchenko, V. B. (1996). Theoretical and practical activity of Russian nationalist organizations in Ukraine (190—1914). *Ukrayinskyi Istorychnyy Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 2, 55—56.
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 639, file 797, sheet 28—29 reverse, 29, 31, 33 (in Rus.).
8. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 1439, description 1, file 1319, sheet 40 (in Rus.).
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 5, file 27, sheet 4—4 reverse (in Rus.).
10. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 354, description 1, file 26, sheet 37 (in Rus.).
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 320, description 1, file 1147, sheet 80—81 reverse (in Rus.).
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 5, file 26, sheet 50—51 reverse (in Rus.).
13. Note about Ukrainian movement over 1914—1916 years with short essay of the history of this movement as separatist and revolutionary trend within population of Malorossiya. (2004). In M. B. Smolin (Ed.), *«Ukrainian» illness of Russian nation* (pp. 105—174). Moscow: Imperskaya traditsiya (in Rus.).
14. Russian people's council. VI. (1915, May 22). *Prikarpat'skaya Rus (Carpathian Rus)* (in Rus.).

15. Petrovich, I. (1915). *Galychyna under the period of Russian occupation. August 1914 — June 1915*. Lviv: Politychna biblioteka (in Ukr.).

УДК 94 (477) «19/20»

Верховцева І. Г.*,

кандидат історичних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний
університет, Ізмаїл, Україна. imail_box@mail.ru

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО У СЕЛЯНСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Аналізується запровадження селянської реформи 1861 р. у вимірі станового самоврядування селян як важливого інструмента їх самоорганізації, що супроводжувалося суперечливими явищами: при покликанні модернізувати життя села самоврядування передбачало використання звичаєвого права у діяльності волосних судів та волосних сходів. Це вело до консервації традиційної правосвідомості селян і мало згубні наслідки згодом, у часи Української революції 1917—1921 рр. та більшовизації України, коли «революційний романтизм» очільників революції спирався на так звану пряму демократію народу.

Ключові слова: селянська реформа 1861 р., селянське самоврядування, звичаєве право, волосний суд, волосний сход, традиційна правосвідомість.

Аннотация. Анализируется введение крестьянской реформы 1861 г. в аспекте сословного самоуправления крестьян как важнейшего инструмента их самоорганизации, сопровождавшегося противоречивыми явлениями: призванное модернизировать жизнь села самоуправление предусматривало использование обычного права в деятельности волостных судов и волостных сходов. Это вело к консервации традиционного правосознания крестьян и имело трагические последствия в дальнейшем, в период Украинской революции 1917—1921 гг. и большевизации Украины, когда «революционный романтизм» лидеров революции опирался на так называемую прямую демократию народа.

Ключевые слова: крестьянская реформа 1861 г., крестьянское самоуправление, обычное право, волостной суд, волостной сход, традиционное правосознание.

Abstract. The introduction of the peasant reform of 1861 in dimension of the caste peasants self-governing as an essential tool for their self-organization is discussed. This phenomenon was dealt with contradictory features: being motivated by the aim to modernize the village it was accompanied by using customary law in the courts of the township and county gatherings. In particular the parish assemblies got the right to make the decision to evict the villagers who defiled themselves with immoral acts to Siberia. Materials of archive show that a massive amount of unjust decisions of village meetings under the pressure of a certain group of people (for example, because of hostile personal relationship or under the pressure of criminal gangs) were adopted. Such tendencies assumed preservation of traditional awareness of peasants and led to tragic consequences in the future, when during the Ukrainian revolution of 1917—1921 and realization of the policy of Bolshevik party (bolshevization) in Ukraine «revolutionary romanticism» of the revolutionary leaders was based on the so-called «direct democracy» of the people.

Key words: the peasant reform of 1861, peasant self-governing, common law, parish court, parish assembly, the traditional awareness.

Постановка проблеми. Необхідність соціальної активізації українців в умовах сучасних доленосних трансформацій у нашому суспільстві вимагає уважного ставлення науковців, громадських діячів, політиків до тих умов, у яких відбувалося формування української політичної нації у ХХ ст., адже, безумовно, існує зв'язок між проблемами її становлення та культурною спадщиною, правосвідомістю попередніх поколінь наших співвітчизників. Чималою мірою ця спадщина зумовле-

* Irina Verkhovtseva I. G., Ph. D. in History, Associate Professor, Izmail State Humanities University, Izmail, Ukraine. imail_box@mail.ru

COMMON LAW IN PEASANT SELF-GOVERNING IN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURIES.